

УДК 930.1:94(477.54)“1941/1945”

© Юрій СКРИПНИЧЕНКО

МЕТОДОЛОГІЯ І МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ В СФЕРІ ТРУДОВИХ РЕСУРСІВ НА ХАРКІВЩИНІ В 1941–1943 рр.

У сучасній історіографії особливо актуальним є вироблення методологічних підходів, які поєднують організаційні заходи й інструменти, спрямовані на досягнення основної мети та розв'язання завдань різної тематики. На основі загальнонаукових праць вітчизняних і зарубіжних дослідників подано комплексний аналіз принципів і методів дослідження діяльності нацистської окупаційної влади у сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941–1943 рр. Пропонована публікація написана з використанням різноманітних принципів і методів, відповідно до визначення термінів, що стосуються досліджуваної проблеми. Оскільки тема, про яку йдеться, малодосліджена, то науково обґрунтовано та стверджено необхідність комплексного підходу щодо методологічного дослідження цієї теми.

Ключові слова: Друга світова війна, методологія, методологічна основа, принципи, методи дослідження.

Упродовж понад 70 років дослідження цієї теми дало змогу історикам зібрати певний фактологічний матеріал, зробити деякі узагальнення. Проте аналіз історіографічної та джерельної бази свідчить, що дотепер це питання не було предметом детального аналізу та потребує ґрунтовного вивчення. У сучасній вітчизняній і зарубіжній історіографії історія дослідження діяльності нацистської окупаційної влади у сфері трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни, базуючись на об'єктивному підході до висвітлення історичних фактів, відсутності різноманітних домислів та суб'єктивних міркувань, правдивому визначенні ролі та місця примусових робітників в історії Другої світової війни, перебуває на стадії всебічного вивчення, оскільки й досі триває процес становлення його методологічної основи, де її конструктивними елементами є принципи, методи.

В основі методологічного дослідження історії примусових робітників Харківщини в роки Другої світової війни, відповідно до характеру теми, мети,

завдання пропонованої статті, реального стану наукової розробки, лежать певні принципи.

Зокрема, принцип історизму, який є категорією продуктивною, оскільки має на меті не лише означити виключно історичну проблематику, а й визначити природу історії, специфіку її буття. Принцип історизму дає змогу дослідникам з'ясувати:

- по-перше, коли і за яких обставин у зарубіжній і вітчизняній історіографії з'явилися і розвивалися поняття «трудові ресурси», «примусові робітники» та які основні етапи вони пройшли в своєму розвитку;

- по-друге, взаємозв'язок і взаємовплив цих понять;

- по-третє, він передбачає розгляд кожного з цих понять крізь призму певного історичного досвіду за умов збереження між цими поняттями причинних зв'язків.

Застосувавши цей принцип, можна чіткіше і повніше пізнати організацію та запровадження в життя окупаційною нацистською владою політики щодо трудових ресурсів окупованих територій, зокрема залучення місцевого населення на різноманітні роботи, до примусової депортації цивільного населення Харківщини у нацистську Німеччину в роки Другої світової війни. Загалом принцип історизму дав змогу не тільки об'єктивно зібрати і проаналізувати факти, а й визначити взаємозв'язок еволюційного розвитку в просторі та часі, встановити причинно-наслідкову залежність.

Оскільки принцип істинності передбачає встановлення цілковитої достовірності, то історики мають бути чесними насамперед перед самим собою. У своїх дослідженнях вони мають досить продумано та зважено добирати історичні факти, уникати двозначностей, будь-яких непорозумінь.

Принцип комплексності джерел дає змогу дослідити й проаналізувати низку різноманітних джерел:

- за походженням (урядових, приватних, організаційних, установчих);

- за місцем збереження (архівних, приватних);

- за жанром (науково-публіцистичних, наукових).

Наприклад, для вивчення умов праці робітників на окупаційних підприємствах, в організаціях, установах, а також умов проживання потрібно всебічно дослідити нормативні акти, періодику тих часів (часописи, газети, журнали), які зберігаються у вітчизняних і закордонних центральних і місцевих архівних установах; документи особового походження, зокрема мемуарні твори.

Принцип об'єктивності потребує «від історика певної виваженості та якомога більш повного і ретельного віддзеркалення типових для досліджуваної епохи і уособлених в діяльності та вчинках – героїв минулого, явищ, подій, тенденцій, процесів, обставин» [1, 252]. Використання принципу об'єктивності в дослідженні діяльності нацистської влади щодо трудових ресурсів Харківщини в період 1941–1943 рр. дало змогу відтворити цілісність, реальність воєнних подій на Харківщині, а також проаналізувати та порівняти наявні в науковій

і науково-публіцистичній літературі різні позиції, судження, погляди, на основі яких були зроблені певні незалежні висновки.

Принцип системності полягає в комплексному дослідженні складових частин великих об'єктів. Принцип системності розглядає об'єкт дослідження як систему. Саме цей принцип визначив стратегію пропонованого наукового дослідження. Історія примусових робітників на Харківщині розглядається в контексті системного принципу як єдине ціле в межах конкретного історичного періоду – періоду Другої світової війни. Використання цього принципу дало змогу дослідити не лише загальні особливості нацистської політики щодо населення Харківщини, а й його складові частини (стосовно працівників харківських підприємств, організацій, установ, добровільно і примусово депортованих до Третього райху; до підпільних організацій; до окремих фізичних осіб).

Принцип опори на історичні джерела – інформацію про діяльність нацистської влади щодо трудових ресурсів Харківщини було отримано, спираючись на архівні матеріали, спогади громадян, які, незважаючи на воєнні, окупаційні роки, вижили, оstarбайтерів – харків'ян, різноманітні періодичні видання.

Принцип наступності або спадкоємності наукового пізнання дає змогу застерігати дослідників не лише від суб'єктивізму, а й від однобічності. Забезпечуючи максимальне наближення пропонованого дослідження до тенденцій розвитку української історичної науки загалом, він дає змогу розвивати логіку знань, згідно з якою нові знання або доповнюють, або замінюють старі. Враховуючи те, що кожен наступний етап в історичній науці спирається на досягнення попередніх етапів, на їхнє критичне переосмислення, то принцип наступності виступає логічним продовженням, поглибленням вивчення діяльності нацистської окупаційної влади у сфері трудових ресурсів Харківщини.

Використання принципу гуманності означає поважне ставлення до осіб, які через різні життєві обставини (під страхом голоду, холоду) вимушені були йти працювати до нацистських підприємств, організацій, установ під час гітлерівської окупації Харківщини. Тут не йдеться про тих громадян, які добровільно йшли служити до каральних органів окупаційної влади (поліції, гестапо тощо). Застосовуючи у своїх дослідженнях принцип гуманності, дослідники вносять корективи у стереотипи, що склалися в радянському суспільстві. У радянській історіографії історію війни розглядали однобічно. Зокрема, звеличували роль тих соціальних груп, які посідали чільне політичне місце в боротьбі проти нацизму – генералів, офіцерів, солдатів Червоної армії, радянських партизанів та підлітків, учених, трудівників тилу. Правда, була ще категорія громадян, про долю яких зумисне замовчували. До таких належали військовополонені, а також ті, які через різні життєві обставини вимушені були працювати на окупаційних підприємствах, в установах, організаціях або примусово були депортовані на різноманітні роботи до нацистської Німеччини. Ідеологічна неадекватність теми перетворила ці верстви населення на «вигнанців» історіографії. У пересічних громадян радянського суспільства було практично таке саме ставлення до

цивільного населення, яке працювало на нацистських підприємствах, як і в керівництва СРСР. Лише після того, коли архіви стали доступнішими для численних досліджень і з'явилися наукові праці про повсякденне життя місцевого населення окупованих територій у роки війни, змінилася і суспільна думка громадян щодо цієї категорії осіб: до них ставилися не як до зрадників батьківщини, а як до жертв Другої світової війни.

Вплив політичних, економічних, соціальних заходів як нацистської, так і радянської влади на процес формування окупаційної політики щодо трудових ресурсів Харківщини розглядає принцип поліфакторності.

Загалом на вичерпність і достовірність цього дослідження впливає порушення або ігнорування одного із зазначених методологічних принципів.

Різноманітний методологічний інструментарій (загальнонаукові, спеціально-історичні та інші методи) став основою реалізації зазначених принципів.

Проблемно-хронологічний метод передбачає:

- викладення в хронологічній послідовності питань, що стосуються трудових ресурсів окупованих територій у роки Другої світової війни;
- поділ на більш конкретні та вузькі питання, присвячені дослідженню історії діяльності нацистської влади у сфері трудових ресурсів на Харківщині в роки війни.

Історико-генетичний (ретроспективний) – один із найдоступніших і найрозповсюдженіших методів наукового дослідження. Цей метод, з метою відтворення реальної історії економічної політики Третього райху щодо трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни, забезпечує послідовність розкриття основних функцій, властивостей досліджуваного об'єкта (остарбайтерів). Використання історико-генетичного (ретроспективного) методу допомогло:

- відтворити закономірності та причинно-наслідкові зв'язки запровадження і реалізації політики нацистської влади Харкова й області щодо окупованого населення;
- визначити фактори впливу на процес нацистської вербувально-пропагандистської кампанії, самої депортації окупантами цивільного населення Харківщини до Третього райху.

Історико-генетичний (ретроспективний) метод базується на вивченні історії примусових робітників Харківщини на основі історії повсякденності, яка є об'єктивною реальністю сучасного життя. Її теоретичне та практичне осмислення сприяє розумінню тих складних процесів, які відбувалися в минулому чи тепер. Центром вивчення методики історії повсякденності є одна постать, розміщена в центрі уваги, а не багато. У рамках вивчення історії повсякденності примусових робітників ведуться дослідження умов праці, життя та відпочинку (побуту, умов проживання, раціону харчування, способів лікування), а також факторів, які впливають на формування свідомості і норм поведінки, соціально-політичних уподобань переважної більшості населення (звичайних людей) тієї чи іншої країни в той чи інший історичний період. Історія повсякденності є історією тих,

без кого не могло б бути історії, хто залишився в історії переважно «безіменним» і «мовчазним». У вивченні методів історії повсякденності немає єдності. Традиційно мислячий історик вважає, що тексти «здатні говорити самі», і намагається лише без спотворень подати їх у своєму дослідженні. Такій історії, як переказ повідомленого, дослідник повсякденності протиставляє свій метод – «зчитування» явних і прихованих аспектів, роздумів, спогадів тощо.

Історико-типологічний метод на основі об'єднання, групування всебічних наукових праць, різноманітних історичних джерел дає змогу глибше та детальніше вивчити пріоритетні напрями діяльності нацистських і радянських та партійних органів влади; засобів масової інформації: різноманітні періодичні видання, радіопередачі, кінематограф періоду Другої світової війни. Окрім того, використання типологічного методу дало змогу виділити і визначити цілі, завдання, форми, методи діяльності нацистської окупаційної влади щодо трудових ресурсів Харківщини в 1941–1943 рр.

Зіставити політику, яку запроваджувала нацистська окупаційна влада Харківщини щодо місцевих трудових ресурсів з іншими регіонами України, вдалося за допомогою порівняльного методу. Саме цей метод дав змогу не тільки розкрити за подібністю і відмінністю сутності військових, економічних, соціальних явищ того часу, виявити їхні риси, а й порівняти ці зміни в просторі і в часі.

Краще зрозуміти політичні, економічні, соціальні обставини, у яких опинилося місцеве населення під час нацистської окупації Харківщини, удалося завдяки використанню соціологічного методу. Зокрема, за допомогою цього методу вдалося визначити об'єктивні та суб'єктивні фактори, які суттєво вплинули на реалізацію в життя політики нацистської Німеччини щодо трудових ресурсів Харківщини.

Статистичний метод дає змогу якісніше проводити кількісний аналіз предмета дослідження (злочинної політики нацистського режиму на території Харківщини в роки окупації). Використання статистичного методу дало змогу об'єктивно висвітлити фактичний стан дослідження історії примусових робітників Харківщини в роки нацистської окупації, скласти кількісні, порівняльні таблиці з лімітної, фактичної чисельності добровільно та примусово відправлених із Харківщини до Третього райху, кількості збірних і пересильних таборів, пунктів для депортованих, чисельності повернутих остарбайтерів на батьківщину із німецької неволі, абсолютного показника смертності серед примусових робітників Харківщини тощо.

На основі залучення архівних матеріалів та логічного методу вдалося викласти несуперечливі судження, вміщені в цьому дослідженні.

Загальнонаукові методи (індукції і дедукції, аналізу і синтезу, класифікації і узагальнення історичних знань) були використані під час дослідження розглядуваної тематики на всіх етапах. Зокрема, використання основ дедуктивного та індуктивного методів дало змогу краще зрозуміти як загальні, так і регіональні процеси, які відбувалися в Харкові й області в період нацистської окупації (1941–1943).

Завдяки методу соціальної сітки через висвітлення біографічних даних окремих осіб можна простежити еволюцію ставлення пересічних громадян до своєї роботи на окупантів та їхніх поплічників.

У процесі дослідження історії діяльності нацистської окупаційної влади щодо трудових ресурсів Харківщини в роки Другої світової війни були використані методи, принципи, головні положення, які застосовували у своїх працях зарубіжні та вітчизняні науковці; враховані досягнення, узагальнення, висновки тих дослідників, які сприяли формуванню й осмисленню головних засад пропонованого дослідження.

Використання теоретичного доробку з обраної теми, застосування наукових методів і принципів потребує пояснення основних визначень і термінів, до яких ми апелюємо у статті. До таких належать: «трудові ресурси», «примусові робітники», «остарбайтери». У науковій чи енциклопедичній літературі термін «трудові ресурси» означає: «потенціал живої праці, які має в своєму розпорядженні суспільство на певний проміжок часу», «частина населення країни або її адміністративно-територіальної одиниці, що має здатність до суспільно корисної праці в господарстві», «частина працездатного населення, яка володіє фізичними й розумовими здібностями і знаннями, необхідними для здійснення корисної діяльності» [2, 371; 3]. Деякі з них мають дефініції у працях учених П. Поляна, О. Далговського, Г. Вербицького та ін. [4–6].

Отже, використання в дослідженні про діяльність окупаційної влади в сфері трудових ресурсів на Харківщині в 1941–1943 рр. спеціальних та загальнонаукових принципів і методів дослідження дало змогу:

- по-перше, всебічно та комплексно розглянути історію діяльності нацистської влади в сфері трудових ресурсів Харківщини на всіх етапах в роки Другої світової війни;

- по-друге, сформувати фактологічну основу дослідження пропонованої тематики;

- по-третє, досягти поставленої мети;

- по-четверте, визначити не лише загальний ступінь вивчення тематики, а й окремих її складників;

- по-п'яте, забезпечити достовірність результатів дослідження історії діяльності нацистської влади щодо трудових ресурсів Харківщини в період німецько-фашистської окупації (1941–1943);

- по-шосте, утвердити думку про те, що пам'ять про жертви примусової депортації цивільного населення Харківщини на різноманітні роботи Третього райху в роки Другої світової війни є важливим складником в історичній свідомості українського народу.

1. Коротенко В. Доля остарбайтерів: між лежачими двома тоталітарними режимами (за документами Державного архіву Полтавської області) / В. Коротенко // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги). Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповідальний редактор: Легасова Л.В. – К., 2011. – С. 462–466.
2. Українська Радянська Енциклопедія / Ред. кол.: О.К. Антонов, Ф.С. Бабичев та ін. – Т. 11., кн. перша, 2-ге видання. – К., 1984. – С. 371.
3. Борисов А.Б. Большой экономический словарь / А.Б. Борисов. – М.: Книжный мир, 2003. – 895 с.
4. Полян П.М. Жертвы двух диктатур: Остарбайтеры и военнопленные в Третьем Рейхе и их репатриация / П.М. Полян. – М.: Ваш выбор ЦИРЗ, 1996. – 442 с.
5. Далговський Александр. Примусова праця білоруських робітників у системі військового і цивільного управління на території окупованої Білорусії у 1941–1944 рр. / А. Далговський // Схід/Захід: Іст.-культ. зб. – Вип. 11–12: Спец. вид.: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень / За ред. В. Кравченка, Г. Грінченко. – Х.: НТМТ, 2008. – С. 181.
6. Вербицкий Г. Г. Остарбайтеры: История росиян, насильственно вывезенных на работы в Германию во время Второй мировой войны / Г.Г. Вербицкий. – 3-е, испр. – Спб., С.-Петербург. ун-т, 2004. – 240 с.

© Юрий СКРИПНИЧЕНКО

МЕТОДОЛОГИЯ И МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ НАЦИСТСКИХ ОККУПАЦИОННЫХ ВЛАСТЕЙ В СФЕРЕ ТРУДОВЫХ РЕСУРСОВ НА ХАРЬКОВЩИНЕ В 1941–1943 гг.

В современной историографии особенно актуальным является разработка методологических подходов, включающих организационные меры и инструменты, направленные на достижение основной цели и решений задач исследований на различную тематику. На основе общенаучных работ отечественных и зарубежных исследователей комплексно представлен анализ принципов и методов исследования деятельности нацистской оккупационной власти в сфере трудовых ресурсов в Харьковской области в 1941–1943 гг. Статья была написана с использованием различных принципов и методов, исходя из определения терминов, касающихся исследуемой проблемы. Поскольку проблема, о которой идет речь, пока малоизвестна, поэтому научно обоснованна и подтверждена необходимость комплексного подхода в отношении методологического исследования данной темы.

Ключевые слова: Вторая мировая война, методология, методологическая основа, принципы, методы исследования.

METHODOLOGY AND METHODS OF THE RESEARCH OF THE ACTIVITY OF THE NATIONAL OPERATOR OF GOVERNMENT IN THE SPHERE OF LABOR RESOURCES IN KHARKIVSHCHIYN IN 1941–1943

In modern historiography, the development of methodological approaches is particularly relevant, which include organizational measures and tools aimed at achieving the main goal and solving the tasks of research on different subjects. On the basis of general scientific works of domestic and foreign researchers, a comprehensive analysis of the principles and methods of researching the activities of Nazi occupation authorities in the field of labor resources in the Kharkiv region in 1941–1943. The work has an interdisciplinary character. The article summarizes the material on the topic under study, introduces the terms «forced worker», «Eastern worker», «Ostarbeiter» into scientific circulation. This publication was written using a variety of principles and methods, based on the definition of terms relating to the investigated problems. To achieve the goals and objectives defined in the work, both general scientific and special-historical and sociological methods of research were used. At the same time, the principles of historicism, objectivity, systemicity and polyfacency are taken for the methodological basis. Among the commonly used methods, the proper place was occupied by generalization, analytical, synthetic, comparative, systemic, deductive, inductive, and others. Based on the analysis of various sources and literature, historical facts, the principle of objectivity required the reproduction of a holistic and most realistic picture of the events taking place in the Kharkiv region in 1941–1943. Comparison of different scientific views gave an opportunity to objectively cover the problem under consideration. By comparing Soviet, German and nationalist sources, the scope and effectiveness of the various movements of the Resistance Movement in the region were determined. The chosen principles and methods were used in a complex way and complement each other, which allowed to objectively and most fully cover the research problem. On the basis of the conducted research it can be concluded – the methodology base on the history of the research activities of the Nazi authorities in relation to the labor resources of the Ukrainian occupied territories in general and in particular, the Kharkiv region during the Second World War is sufficient to address the challenges posed in this study. However, in foreign and domestic historical science there is no generalizing scientific work, which would have to fully cover and study the methodology of the history of the activities of the Nazi authorities in relation to the labor resources of the Kharkiv region during the Second World War. Since the problem in question is still poorly investigated, it is scientifically substantiated and the necessity of an integrated approach to methodological research on this topic is confirmed.

Keywords: World War II, methodology, principles, methods of research, research methods.